

ROKOPISI SLOVENSKEGA SLOVSTVA BAROČNE IN RAZSVETLJENSKE DOBE: PREDMET VEČ VED IN METOD

Matija Ogrin

Inštitut za slovensko literaturo, ZRC SAZU, Ljubljana

Jan Jona Javoršek, Tomaž Erjavec

Institut »Jožef Stefan«, Ljubljana

UDK 821.163.6:655.51"16/17":004.9

Prispevek predstavi problematiko starejših rokopisov slovenskega slovstva z vidika raznolikih metod in ved, ki morajo sodelovati pri odkritju, opisu in analizi, pa tudi pri elektronski obdelavi ter prezentaciji takšnega kompleksnega predmeta. Te metode segajo iz literarne zgodovine in komparativistike v historično slovensko jezikoslovje in klasično historiografijo, pa tudi na specialna tehnološka področja strukturiranja ter obdelave besedilnih podatkov in spletnih tehnologij.

slovensko slovstvo, rokopisi, barok, razsvetljenje, digitalni register

The paper discusses old Slovene-language manuscripts from the perspective of several methods and disciplines that must collaborate in identification, description and analysis, as well as the computational processing and presentation of such complex (digital) objects. These methods span literary history, comparative studies, diachronic linguistics and classical historical studies, as well as specific methods relating to information technologies, such as the structuring of complex digital objects, language technologies and web application development.

Slovene literature, manuscripts, Baroque, Enlightenment, digital catalogue

Slovensko slovstvo baročne in razsvetljenske dobe se zdi od daleč gledano po svojem obsegu razmeroma skromno in malo obsežno – čeprav izstopa iz njega tudi tako velikopotezen opus, kakor so pridige Janeza Kr. Svetokriškega. Takšna »pomanjšana« podoba obeh dob v slovenski književnosti je mogoča le, če to književnost opazujemo predvsem v optiki bibliografske metode: če kot slovensko slovstvo štejemo samo ali predvsem to, kar je slovenskega izšlo v tiskani obliki. Žal se naši pozornosti po tej poti izmuznejo mnoga dela, ki so bila napisana, vendar so ostala v rokopisih. Če raziskujemo barok in razsvetljenje z rokopisne perspektive, se podoba obeh dob močno spremeni. Med drugim ugotovimo, da sta obe dobi še v

nemajhni meri – baročna prav gotovo – temeljili na rokopisni kulturi. Ta je bila sicer že v mnogočem drugačna od srednjeveške rokopisne kulture – zlasti v rabi papirja namesto pergamenta in vsem, kar je to pomenilo; pa tudi v skoraj popolni izločitvi slikovne dekoracije iz besedila. Nenazadnje se baročna rokopisna kultura oddaljuje od srednjeveške tudi z opaznim rahljanjem strogih srednjeveških pisnih konvencij, kakor je bila obvezna lepopisna raba določene pisave, stroga razporeditev zrcal in liniranje vrstic v pisnem prostoru folija, medtem ko v baroku prevlada humanistična kurziva v latinskem in razne oblike kurzivne frakture v nemškem jezikovnem prostoru, ohlapnejša postavitve zrcala itn. – vse to je omogočalo vdor mnogih

individualnih značilnosti pisca v rokopis. Vendar pa je baročna doba ohranila s srednjeveško pisno kulturo skupno neko pomembno prvino: to, da sta imeli še vedno precej podobno predstavo o tem, kaj pomeni neko delo »objaviti«. Tudi v slovenskem baroku so si namreč rokopise izposojali – pomislimo le na izrecne omembe v uvodu pri Svetokriškem (Svetokriški 1998, *Præfatio*) – besedila v teh rokopisih pa so bralci razumeli in sprejemali kot izgotovljena dela. Praktičen izraz takšnega gledanja na rokopise je, da so bibliografi še pozno – tako še p. Marko Pohlin v *Bibliotheca carniolia* prav ob koncu 18. stoletja – naštevati tiskana dela v isti vrsti z rokopisi (Pohlin 2003).

Rokopisna kultura, ki je bila za barok še tako pomembna, nam torej ostane večidel nevidna, če to dobo presojamo le na podlagi njenih tiskanih del. Rokopisi pa odstrejo to dobo – rekli bi lahko – v pravi podobi: pokažejo na pestrost, pa tudi obsežnost in številčnost besedil, ki so tedaj nastajala, vendar se pozneje, ko se je spremenila naša predstava o tem, kaj je izgotovljeno slovstveno delo in kakšno naj bo, niso več ohranila v kulturnem spominu. Ostala so v senci – kolikor jih ni zadelo uničenje.

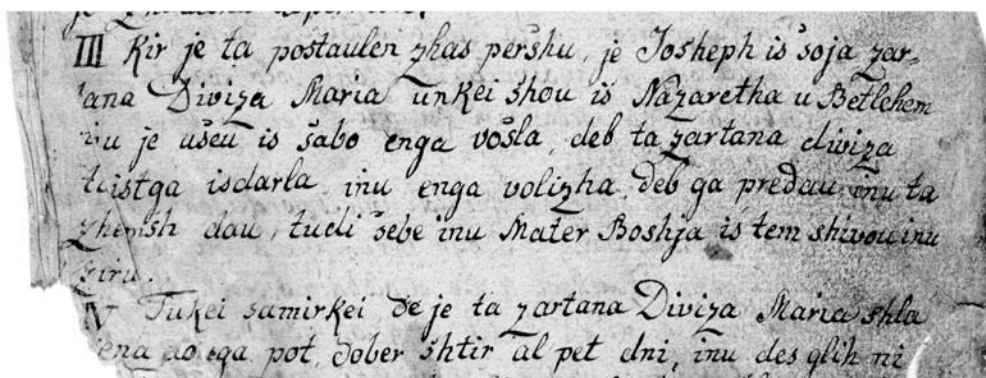
Projekt Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja: informacijsko-tehnološko podprta evidenca, znanstvene objave in analize (NRSS) se je porodil iz

zavesti, da takšni napol ali popolnoma neraziskani slovenski rokopisi dejansko res obstajajo in čakajo na intenzivno slovenistično preučevanje. Namen projekta je bil zato raziskati čim več takšnih rokopisnih del. Toda kaj v takem primeru sploh pomeni »raziskati«?

Tu smo pri jedru vprašanja: »raziskovati« slovenske rokopise baročne in razsvetljenske dobe namreč pomeni, da se slovenistična literarnozgodovinska raziskava prepleta z elementi in metodami več drugih ved – in šele v njihovem medsebojnem podpiranju ter dopolnjevanju je moč zadovoljivo preučiti tako kompleksen, večplasten predmet, kakor je rokopis iz 18. stoletja.

Ni dvoma, da gre predvsem za slovenističen raziskovalni predmet, toda zadovoljivo ga je moč raziskati le v simbiotičnem raziskovalnem prežemanju raznih filoloških in historičnih metod. Na koncu, ko želimo rezultate svojih analiz skupaj z digitalnimi slikami rokopisov posredovati najširši javnosti, pa moramo svoje izsledke in celotno gradivo zajeti s primerno tehnologijo, s celim snopom tehnoloških postopkov za strukturiranje informacij, za njihovo pravilno kodiranje, pa tudi za iskanje in prezentacijo na zaslonu.

Če bi torej želeli orisati celoten lok obravnave posameznega rokopisa v projektu NRSS z vidika raznih ved in metod, s pomočjo katerih tak rokopis kot znanstveni predmet

Slika 1: NRSS Ms 023: Poljanski rokopis. Jezusovo življenje v sto postavah. Foliant, čez 700 str. Gorenjska, konec 18. ali začetek 19. stol., fragment

sploh lahko »vidimo« in »primemo«, bi jih lahko razporedili takole:

1. Rokopise, ki so raztreseni po raznih javnih in zasebnih arhivskih in knjižničnih zbirkah, je treba najprej najti. Tu je iskalcu vsekakor v pomoč, če se seznanj s praktičnimi osnovami arhivistike in klasične historične bibliografije, da se lahko zasilno orientira med raznimi fondi in zbirkami – čeprav je pomoč drugih naklonjenih strokovnjakov tu nujno potrebna. Toda iskalec mora sam toliko prenikniti v arhivistiko, da nekoliko razume, kako so se določene zbirke formirale, prehajale iz ene ustanove v drugo, kje so bili centri rokopisne slovstvene kulture in kam so bile njihove knjižnice pod Jožefom II prenesene, pogosto tudi izgubljene, deloma ohranjene itn. Čeprav bo dragoceno gradivo nemara v kakšnem primeru »našlo« njega, bolj kakor da bi on našel gradivo, srečno naključje literarnega zgodovinarja ne odvezuje od poznavanja arhivskih zbirk in njihovega ozadja.

2. Ko literarni zgodovinar naposled najde določen rokopis, se odpre kompleksen proces analitičnega motrenja in pregledovanja. Postavijo se ključna vprašanja: kakšno besedilo je pred nami, kakšne vsebine in zvrsti je? Kdo je njegov avtor? Je besedilo »izvirno«, prevedeno, predelano? Kdaj je nastalo in kje? To so čisto temeljna literarnozgodovinska vprašanja, vendar pa nanje literarna zgodovina ne more odgovoriti sama, marveč potrebuje pomoč drugih ved oz. metod. Prva je kodikologija, pomožna historično-filološka disciplina, ki preučuje materialno sestavo rokopisnih knjig ali kodeksov – njen predmet so torej ne besedila, temveč rokopisi kot materialni izdelki: njihova pisna podlaga, sestavljenost, vezava itn. Za okvirno datacijo rokopisa je kodikološka analiza pogosto bistvena, ob pomanjkanju drugih opor je lahko odločilna; v tem kontekstu je pomembna zlasti analiza papirja in vodnih znamenj. Tako je bilo npr. za rokopis *Jesusovo življenje v sto postavah* (Slika 1) moč ugotoviti, da je bil papir tega rokopisa narejen v papirnici Josepha Grund-

nerja med leti 1799 in 1810, verjetno okrog 1800 (Cafuta 2009). Kodikološka razčlemba je zgolj na podlagi analize materialnosti rokopisa pridobila precej natančen podatek o času njegovega nastanka.

3. Izmed pomožnih ved je za analizo rokopisov druga najpomembnejša paleografija. Ker se že gibljemo v novem veku, je položaj težji, saj so standardi srednjeveške pisne kulture dotlej že v veliki meri razpadli; zato se pri vseh baročnih rokopisih srečujemo z raznimi individualno obarvanimi inačicami humanistične kurzive, ki jih je zaradi individualnih vplivov težko datirati. Toda kljub temu je med raznimi oblikami zgodnejše in poznejše humanistike tako velika razlika, da je moč tudi zgolj na podlagi pisave datirati rokopis vsaj v razpon nekaj desetletij. V primeru zgoraj omenjenega rokopisa bi odsotnost okrajšav in ligatur (razen črke æ) ob drugih znamenjih kazala na iztek 18. ali začetek 19. stoletja.

4. O tem, za kakšno besedilo gre, kdo bi utegnil biti njegov avtor in kakšen je sploh značaj tega avtorstva, bo odločilne informacije moč pridobiti s pomočjo primerjalne metode: besedilo je treba motivno-tematsko primerjati z besedili podobnih zvrsti v nemščini in italijanščini; nadvse aktualno je seveda tudi zaledje (novo)latinske književnosti. Za rokopis *Jesusovo življenje v sto postavah* (Slika 1) sestavljajo relevanten primerjalni kontekst sorodna besedila zvrsti *vita Christi* iz nemškega prostora, verjetno predvsem izdaje *Das Leben Jesu* kapucinskega patra Martina Cochemskega (1634–1712), enega najbolj branih baročnih piscev meditativne in asketične literature, čigar knjige so doživele po Evropi na desetine izdaj in so jih ponatiskovali še v 19. stoletju. Primerjava našega rokopisnega teksta s tem besedilnim ozadjem bi bila za določitev avtorstva in značaja teksta bistvena – vendar ta naloga literarnega zgodovinarja še čaka.

5. Starejše slovensko slovstvo ne obsega samo literarnih in polliterarnih besedil, marveč tudi mnoga besedila t.i. uradovalne

slovenike, t.j. besedila, ki izpričujejo zgodnjo rabo našega jezika v uradnih postopkih pred sodišči in drugimi oblastmi. Sem spadajo zlasti razglasi, prisege, inventarji, volila in podobne listine v slovenščini. Za objavo in znanstveno pojasnitev slovenskih priseg, katerih ustvarjalec so bile mestne oblasti (Golec 2009), je bila potrebna temeljita historiografska razčlemba ustanov, ki so te listine ustvarile, in pravnih postopkov, v katerih so se uporabljale, ter njihova primerjava z drugimi podobnimi uradovalnimi besedili. V tem primeru je slovenističnemu gradivu podala potrebno pojasnitev šele klasična historiografska metoda, dopolnjena z elementi jezikoslovne analize, zlasti pravopisnih posebnosti.

6. Da bi se približali razjasnitvi geneze nekega rokopisa – ali vsaj dobri hipotezi o njej –, je treba njegov nastanek tako krajevno umestiti kakor časovno določiti. Več je primerov, ko za takšno umestitev nimamo prav nobene druge opore kakor edinole historično-jezikoslovno in dialektološko razčlemba. Še preden bi bili izsledki takšne analize pomembni z vidika systemskega orisa jezikovnega razvoja slovenščine, so že pomembni kot dejavnik za podrobnejšo ubikacijo (prostorsko umestitev) in datacijo rokopisnega besedila. Našega glavnega cilja – opisa rokopisa – brez takšne jezikoslovne analize pogosto ni mogoče doseči.

7. Opis rokopisa je torej zaporedje in sinteza več analitičnih korakov, v katerem raznolike podatke sistematično uredimo po določenem smiselnem redu. Te podatke, pridobljene v naši raziskavi, smo želeli posredovati na spletu. Zato jih je bilo treba zajeti v ustrezno tehnologijo, ki bi bila skladna z njihovo notranjo sistematiko. Kakor na področju znanstvenokritičnih izdaj so tudi za opis rokopisov najboljše tehnološke in uredniške rešitve predlagane v smernicah konzorcija Text Encoding Initiative (TEI 2011). Razne evropske filološke tradicije so razvile razne doktrine o opisu rokopisov. Skupno jedro teh doktrin pa je zajeto v 10. poglavju smernic

TEI. Tu je predvidena vrsta elementov XML za podrobno strukturiranje podatkov o rokopisih, skupaj s primeri dobre rabe. Podatki za opis vsakega rokopisa po smernicah TEI so med seboj metodološko striktno ločeni v štiri večje (notranje dalje razvejene) sklope: identifikator rokopisa, vsebina rokopisa, njegov fizični (kodikološki) opis, metapodatki o samem zapisu (kdo je opis pripravil ali dopolnil, kdaj, kje). S pomočjo te sheme v označevalnem jeziku XML je bilo moč opise rokopisov zajeti na enak način kakor v sorodnih, čeprav po obsegu mnogo večjih projektih v drugih evropskih državah (Manuscriptorium, eCodices idr.).

8. Tako urejene in podrobno strukturirane zapise je bilo treba postaviti še v spletno aplikacijo, ki bo podatke skupaj z digitalnimi slikami rokopisov zmogla procesirati in predstaviti uporabniku na zaslonu. Tu torej ne gre več za označevanje (mark-up), temveč za spletno tehnologijo, povezano z iskanjem, obdelavo in prikazom podatkov. Uporabljena je bila platforma Fedora Commons, ki je odprtokoden sistem za upravljanje z raznoliko vsebino. Fedoro Commons smo izbrali, ker je sistem tehnološko ustrezen, saj podpira upravljanje digitalnih dokumentov, zapisanih kot XML, temelji na sprejetih standardih, je zasnovan kot odprta koda in ima široko bazo uporabnikov in dokumentacije, saj je v zadnjih letih postal de facto standard za odprte digitalne arhive, zbirke in knjižnice. Sistem temelji na dokumentih XML, tako da je bilo treba narediti skripte za pretvorbo dokumenta TEI v digitalne objekte sistema in izhodne skripte za pretvorbo objektov v HTML. Možnosti integracije z iskalno knjižnico Lucene in vmesnikom SoLR smo izkoristili za gradnjo zmogljivega poizvedovalnega sistema (Erjavec idr. 2011).

9. Osnovni podatki o rokopisu so z vsem tem zbrani in ugotovljeni, pregledno predstavljeni skupaj z digitalnimi slikami izvirnika, kjer so ti na voljo. Toda krog raziskovanja še zdaleč ni končan, ravno nasprotno. Če raziskujemo dalje, najdemo npr. drug,

soroden rokopis – v našem registru označen kot NRSS Ms 028 –, in ob analizi odkrijemo presenetljivo dejstvo, da je služil kot predloga in izvornik, iz katerega je bil prepisan *Poljanski rokopis* (NRSS Ms 023). To pa pomeni, da je besedilo v *Poljanskem rokopisu* v resnici starejše od samega *rokopisa*, da je bilo brano in recipirano po več poteh in je tudi učinkovalo še na druge načine, kakor bi si jih predstavljali, če bi upoštevali samo *Poljanski rokopis*. Tako se po celotnem krogu metod in pristopov spet potopimo na začetek: v literarne razčlembе, kodikološke izsledke, jezikoslovne primerjave ... Več ko je gradiva, ki nam ga uspe pritegniti v soj naše raziskovalne svetilke, več genetičnih povezav in poti bralske recepcije se nam odpre.

Sklep

Razpon metod in ved, ki morajo usklajeno delovati, da bi v raziskavi kompetentno »prišli« ter razčlenili tako kompleksen predmet, kakor so baročni slovstveni rokopisi, je širok. Sega od arhivistike, kodikologije in pomožnih historičnih ved do slovenske in primerjalne literarne zgodovine preko klasične historiografije pa vse do historičnega jezikoslovja in dialektologije. Nato pa moramo, ko želimo svoj raziskovalni objekt adekvatno posredovati širši javnosti, svoje izsledke zajeti v snop tehnologij, katerih strukture in

procesi bodo zvesto posredovali pojme, ustroj in vsebino naših ugotovitev. Tako je kot rezultat večletnega dela nastal spletni register NRSS: <http://ezb.ijs.si/nrss>. Pot ni lahka, saj za raziskovalca med raznimi vedami in metodami ležijo velike bele lise neznanja. Vendar je vredna truda, po njej pa je moč kreniti le v sodelovanju – saj nihče ne ve vsega sam. Pri starih rokopisih prav gotovo ne. Oni pa vedo povedati marsikaj ...

Literatura

- CAFUTA, Darko, 2009: *Pismo Darka Cafute, specialista za zgodovino papirja in papirničarstva Borisu Golcu dne 3. marca 2009*.
- ERJAVEC, Tomaž idr., 2011: Od biografskega leksikona do znanstvenokritične izdaje: vprašanje trajnosti elektronskih besedil. *Knjižnica* 55/1. 103–114.
- GOLEC, Boris, 2009: *Mestna prisežna besedila v slovenskem jeziku do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: eZISS, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. <http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege/>
- SVETOKRIŠKI, Janez Krstnik, 1998: *Sacrum promptuarium. Pars prima*. Ljubljana: SAZU.
- POHLIN, Marko, 2003: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TEI Consortium, 2011: *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. Version 1.9.1. March 5th 2011. TEI Consortium. <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5/>